

KÖNYV KÖNYVTÁR KÖNYVTÁROS

MINŐSGMENEZSMENT A KÖZGYŰJTEMÉNYI ÉS A KÖZMŰVELŐDÉSI INTÉZMÉNYEKBEN I-IV. 120 órás továbbképzés

A Magyar Gallup Intézet Oktatási Központja 2005 márciusában akkreditált továbbképzést indít a közgyűjteményi és közművelődési intézmények minőségfejlesztés iránt érdeklődő szakemberei számára.

A továbbképzés alapítási száma: A/ 81/120/177/2004. (X. 01.)
Indítási engedély száma: In/97/120/178/2004. (X. 01.)

A továbbképzés keretében a résztvevők ismereteket szereznek a minőségügyi rendszerek főbb jellemzőiről, kiépítésének lehetőségeiről, a stratégiai és projektmenedzsmentről, a szervezeti kultúra diagnosztizálásáról és fejlesztésének módszereiről. Elsajátítanak minőségorientált működést segítő eljárásokat, gyakorlati feladatok megoldásával saját intézményükben tapasztalatokat szereznek arról, hogyan hasznosíthatók ezek az eljárások, módszerek, eszközök a közgyűjteményi szolgáltatások felhasználói igényeknek megfelelő szervezése, problémák megoldása és a működés folyamatos fejlesztése érdekében.

A továbbképzés négy, egyenként 30 órás modulból áll. A modulok főbb tárgykörei:

- Minőségügyi alapismeretek, minőségmenedzsment rendszerek, szervezeti önrértékelésre alapozott minőség-díj-modellek.
- Stratégiai és projekt-menedzsment ismeretek. Intézményi helyzetértékelés és önrértékelés tervezése.
- A minőségfejlesztés szervezeti feltételei, a szervezeti kultúra diagnosztizálási és fejlesztési lehetőségei.
- Intézményi minőségirányítási rendszer kialakítása.

Az első modul szóbeli csoportos vizsgával zárul, a további három modul végén a résztvevők munkahelyükön hasznosítható írásbeli házi dolgozatban alkalmazzák a tanult minőségmenedzsment-ismereteket. A tanfolyamot eredményesen elvégzők tanúsítványt kapnak. (Ez felhasználható a hétvévenkénti 120 órás továbbképzési kötelezettség teljesítésének dokumentálásához).

Részvételi díj a négy modulra: 126 000 Ft/fő, továbbá 2400 Ft/fő a továbbképzés segédanyaga.

Tervezett helyszín és ütemezés: **Budapest, Marczibányi téri Művelődési Központ**

2005. március 9., 16., 30., április 6.,

2005. április 20., 27., május 4., 11.

2005. május 25., június 1., 9., 16.

2005. szeptember 7., 14., 21.

A foglalkozások általában 10 órakor kezdődnek és 17 órakor fejeződnek be. A Gallup Oktatási Központjának minőségügyi gyakorlattal rendelkező vezető tanácsadói és konzulensei tartják az előadásokat, vezetik a foglalkozásokat.

A továbbképzés megfelelő számú jelentkező (12–15 fő) esetén szeptembertől kihelyezett formában más városokban, illetve intézményekben is indulhat. A kihelyezett képzés ütemtervét a megrendelőkkel egyeztetve alakítjuk ki.

VÁRJUK ÉRDEKLŐDÉSÉT ÉS JELENTKEZÉSÉT 2005. FEBRUÁR 10-IG!

További információ és jelentkezési lap kérhető az Oktatási Központ munkatársaitól a 06-1/430-1327, 430-1328, 06-30/362-8789-es telefonszámon vagy e-mailon a következő címen: anna_balogh@gallup.hu

KÖNYV, KÖNYVTÁR, KÖNYVTÁROS

14. évfolyam 1. szám

2005. január

Tartalom

Könyvtárpolitika

Monok István: Az olvasott örökség – hagyomány és megújulás	3
Papp István: Tér és idő – a múzeum és a könyvtár szemszögéből	11
Berke Barnabásné: 32. Nemzetközi ISBN Tanácskozás	18

Fórum

Tóth Gyula: A magyar könyvtárosok etikai kódexének kérdéséhez	27
--	----

Műhelykérdések

Száz év – száz könyv	33
Pesti Ernő: A Fővárosi Szabó Ervin könyvtár honlapján: interneten az Irodalmi bibliográfia	35
Mikulás Gábor: A kultúra kérdése – lépések a tudásmenedzsment felé	37
Pintér Szilvia: Olvasásvizsgálat egy Waldorf-iskolában	46
Némethné Pozsgai Éva: Veszprémi tapasztalatok a gyerekek olvasási szokásairól 2003-ban	49

Perszonália

Maczák Ibolya: Dr. Komjáthy Miklósné dr. Domonkos Katalin (1925–2004)	56
--	----

Könyv

A bőség zavara avagy a zavarbaejtő bőség	58
--	----

From the contents

István Monok: History of reading materials – traditions and renewal (3);
István Papp: Space and time – from the point of museums and libraries (11);
Zsuzsanna Berke: Changes in the application of ISBN (18)

Cikkeink szerzői

Berke Barnabásné, az OSZK főosztályvezetője; *Maczák Ibolya*, a PPKE oktatója;
Mikulás Gábor, információs és PR-tanácsadó; *Monok István*, az OSZK főigazgatója;
Némethné Pozsgai Éva, a Veszprém Megyei Könyvtár munkatársa; *Papp István*, a
FSZEK ny. főigazgató-helyettese; *Pesti Ernő*, a FSZEK munkatársa; *Pintér Szilvia*,
főiskolai hallgató; *Tóth Gyula*, ny. főiskolai tanár

Szerkesztőbizottság:

Bartos Éva (elnök)

**Biczák Péter, Borostyániné Rákóczi Mária, Győri Erzsébet,
Kenyéri Kornélia, Poprády Géza**

Szerkesztik:

Mezey László Miklós, Sz. Nagy Lajos, Vajda Kornél

A szerkesztőség címe: 1827 Budapest, I. Budavári Palota F épület – Telefon: 224-3791; E-mail: 3k@oszk.hu;
Internet: www.ki.oszk.hu/3k

Közreadja: a Könyvtári Intézet

Felelős kiadó: **Dippold Péter**, a Könyvtári Intézet igazgatója

Technikai szerkesztő: **Korpás István**

Nyomta az AKAPRINT Nyomdaipari Kft., Budapest

Felelős vezető: **Freier László**

Terjedelem: 5.7 A/5 kiadói ív.

Lapunk megjelenését támogatja a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram

Terjeszti a Könyvtári Intézet
Előfizetési díj 1 évre 4440 forint. Egy szám ára 370 forint
HU-ISSN 1216-6804

Az olvasott örökség – hagyomány és megújulás*

A gondolatok keletkezésének, megjelenésének és terjesztésének ellenőrzésére a történelem folyamán számos technikát találtak ki azok, akiknek ez érdekében állt. Az öncenzúráról, az előzetes cenzúráról, a kiadott művek és a könyvkereskedelem ellenőrzésének történetéről könyvtárnyi irodalom született. Ugyanakkor arról, hogy ugyanez a folyamat hogyan zajlott a társadalom különböző csoportjainak rendelkezésére bocsájtott olvasmányanyagról, rendkívül keveset írtak. Annak ellenére így van ez, hogy tudjuk, nálunk az intézményi könyvtárak szerepe az egyes szellemi áramlatok befogadástörténetében sokkal jelentősebb, mint számos, a nyugati kereszténységhez tartozó országban.¹ Ezeket az intézményeket pedig a mindenkori hatalom mindig jobban tudta ellenőrizni, mint a magángyűjteményeket.

Olvasmánytörténeti szempontból a közösségi használatú könyvtáraknak ez a hangsúlyosan jelentős szerepe azt jelenti, hogy egy-egy korszakban nem vizsgálható az egyes társadalmi rétegek, vallási vagy szakmai csoportok olvasottsága az ezekben a gyűjteményekben őrzött könyvanyag, vagyis a potenciálisan rendelkezésre álló olvasmányok ismerete nélkül. Az olvasás pedig a magyar művelődéstörténet 1000-rel kezdődő fejezetében az írott kulturális hagyományok átörökítésében csaknem napjainkig kizárólagos szerepet játszott, és még ma is jelentős szerep jut neki.

A magyarországi művelődés elsősorban befogadó jellegű. A recepciótörténeti kutatások jelentős része Magyarországon éppen ezért azokra a kérdésekre is választ tud adni, hogy a magyarországi értelmiség történelmünk korszakaiban mennyire követte, illetőleg mennyire tudta követni a tőlünk nyugatra fekvő országok szellemi műhelyeinek eredményeit. A befogadástörténet olvasmány- és könyvtártörténeti forrásai pedig – amennyiben a potenciális olvasmányanyagot ismertetik meg velünk – az európai kulturális hagyomány hazai megjelenítésének és továbbadásának lehetőségét, magyarországi oldalról pedig nemzeti kulturális örökség megőrzésének állapotát mutatják meg.² Végül soron a magyar nemzeti kultúra történelmi esélyeit lehet latolgatni ezek alapján.

Éppen ezért tanulmányunk első részében az európai szellemi áramlatok magyarországi recepcióját jellemezzük a kora újkortól kezdődően, ahol ez rendelkezésre áll, statisztikai jellegű becslésekkel is. A tanulmány második részében pedig a hazai írott kulturális vagyon felhalmozódásának folyamatára vetünk néhány pillantást.

* Elhangzott az OSZK-ban rendezett „Kulturális örökség, kulturális közvagyon” című konferencián, 2004. november 23-án.

Az első kérdés rögtön az, miért a korai újkortól, vagyis a 16. századtól kezdjük vizsgálatunkat? A közösségi használatú könyvtárak kialakulása Magyarországon a nyugat-európai államokhoz hasonlóan és azokkal egyidőben, a 16. században vett lendületet.³ Ahogy ott is, nálunk is többféle módon alakultak ezek az intézmények. A humanista kezdeményezés mellett (Handó György, Hans Dernschwam) a főúri udvarok gyűjteményei váltak nyilvánossá kisebb közösségek előtt.⁴ A jelentősebb nyilvánosságot azonban a reformáció gondolatkörében kialakított városi könyvtárak jelentették (Besztercebánya, Nagyszében, Kassa stb.). Ezek a városi könyvtárak (bibliotheca publica) sok esetben a legnagyobb egyházi közösség iskolájában nyertek elhelyezést, az iskolai könyvtár ilyenformán a város értelmisége előtt nyitott volt. A 16. században kialakított protestáns kollégiumi rendszer könyvtárai – ott is, ahol nem a városi gyűjteménnyel voltak azonosak – sokáig meghatározó jelleggel bírtak a leendő magyarországi értelmiség ismereteit illetően. Sőt azt is állíthatjuk, hogy ez a szerepük a 17. és 18. század folyamán csak megerősödött.

A városi és a kollégiumi könyvtárak nagyon sok esetben egy-egy megszüntetett szerzetesi könyvtár állományára épültek. Alapítóiknak érdeke volt, hogy az örökölt antik auktorok, egyházatyák és középkori szerzők munkái mellé színvonalas kortárs humanista szövegkiadásokat, filozófiai, történeti és jogi irodalmat szerezzenek be. Mindenekelőtt persze a reformáció teoretikusainak könyveit igyekeztek begyűjteni. A patrónus – főúr, város, egyház vagy más magánszemélyek – is szívügyének tekintette azt, hogy az új intézmény ne csak elavult könyvanyaggal rendelkezék. Helyenként nyomdát is alapítottak, hogy a hazai szerzők műveit is hozzáférhetővé tegyék a könyvtár használói számára. Ennek a felelősségtudatnak, illetve az új intézményi rendszer kialakítása iránti elkötelezettségnek tudható be, hogy a nyugati kereszténység szellemi áramlatai a Kárpát-medencében a 16. század végéig gyakorlatilag naprakészen megjelentek. Ettől kezdődően folyamatosan nőtt az az idő, amely a nyugat-európai könyvek kiadása és a Magyarországra való érkezés között eltelt.⁵ Az okok feltárása előtt beszéljünk azonban arról a jelenségről, amely a 16–17. század fordulóján már megjelenik a kortárs magángyűjtemények és az intézményi gyűjtemények anyagának különbségében, és amely különbözőség napjainkig megmaradt.

A 16. század végéig ismert iskolai és közösségi könyvtárakban, de még a megmaradt vagy újonnan alakult szerzetesi közösségek gyűjteményeiben is az antik, a középkori és a humanista hagyomány mellett a kortárs teológiai és egyházszervezési viták egyaránt jelen voltak. Emellett a magánkönyvtárak jelentős részének anyagára jellemző a világiasodási tendencia, vagyis a történelem, a jog, a szépirodalom, a filozófia, a természetre vonatkozó könyvek aránya nőtt a teológiaiak rovására.⁶ A 17. század elejére megerősödő és egyre nagyobb befolyással bíró katolikus egyház tevékenysége (új intézmények szervezése, missziók, térítések) azonban a protestáns oldalon az ortodoxia felerősödését, a belső viták eltakarásának szándékát váltotta ki. Különösen az olyan közösségekben, amelyeknek valamilyen szintű autonómiájuk volt (szabad királyi városok vagy az erdélyi szász közösség). Jól megfigyelhető, hogy a közösségek lelkészeinek magánkönyvtára továbbra is lépést tartott a kortárs vitairodalommal, a friss nyugat-európai kiadványokat a megjelenésük után röviddel beszerezték, miközben a gyülekezet iskolájának vagy a városnak a könyvtára elveszítette aktuális jellegét. Sőt, a gyüleke-

zethez tartozó nem értelmiségi tagok magángyűjteményei is ez utóbbiakhoz hasonlíthatók. Az erdélyi szász közösség esetében ez például azt jelenti, hogy a lelkészek könyvtáraiban a filippista szerzők, a korai pietizmus (főként Johann Arndt) művei naprakészen jelen vannak, a közösségi könyvtárakban, illetve a mesteremberek lakásaiban viszont egyre inkább ortodox lutheránus anyaggal találkozunk. A gyülekezetek és a városok vezetői vélhetően nem is propagálták az új szerzőket, az új gondolatokat azért, hogy azok nehegy belső vitákhoz vezessenek, amely viták alkalmat adhatnának a külvilágnak (például a fejedelmi hatalomnak) a belügyekbe való beavatkozásra.⁷ Amikor a lelkészek könyvtárai hagyatékként a közösségi gyűjteménybe kerültek, addigra már azok a könyvek, amelyekről vitaköznöi lehetett volna, aktualitásukat veszítették.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a kálvinista egyházban is. A kollégiumi könyvtárak anyaga – igaz, egyházkerületenként változó módon és mértékben – a 17. század folyamán veszített aktualitásából, ortodoxabbá és archaikusabbá vált. Az a szokás, hogy a külföldi egyetemre menő diákok, a leendő értelmiség hazatérve könyveket ajándékozott az alma maternek, folyamatosan megmaradt. Sajnos, egyre inkább az olcsóbban megvehető, régebbi könyvet hozták ajándékba, illetve általában a latin nyelvű munkákat. Ezek pedig nem mindig a kortárs szerzők művei voltak. Olyan példát is említhetünk (Nagyenyed a 17. és 18. század fordulóján), amikor az iskola vezetése a modern teológiai anyagot kivonta az iskolai könyvtárból (a jelzett esetben az angol nyelvűeket szinte teljes egészében).⁸ A 18. század folyamán sem sokat javult a helyzet: a modern könyvanyag késeve, főként adományokból és hagyatékokkal kerül be a közösségi használatú könyvtárakba. Az iskolákban a 18. század második felében megszűnt az a rendszer is, amelyben a könyvtárat a senior diákok kezelték. Könyvtárosnak tanárokat neveztek ki, és a 19. század első felétől az iskolák legtöbbszörében – vallási hovatartozástól függetlenül – külön tanári és diákkönyvtárat hoztak létre. Ez egyben intézményesítette azt a lehetőséget, amely az olvasmányanyag ellenőrzésében állt. A modern ismeretanyag csak akkor és olyan mértékben állt – már akárcsak potenciálisan is – a diákság rendelkezésére, amikor és amilyen mértékben a tanári kar vagy az iskolát felügyelő testület akarta. A kulturális örökség megújításának lehetőségét korlátozták ezzel, ugyanakkor a hagyomány átörökítésének jelentős arányát biztosították.

A 17–18. században a korábban felépített protestáns intézményrendszer jelentős részét módszeresen átalakították, katolizálták. A rekatolizációs folyamat az intézmények könyvtárai számára azt jelentette, hogy anyagukat kiválogatták, és az eretneknek minősített könyveket elzárták vagy megsemmisítették. A legtöbb katolikus könyvtárban volt „haeretici” szak, de a németújvári ferencesek például az egykori protestáns iskola könyvtárát (egyházatyástól, katolikus szerzéstől) bezárták egy szobába (és ennek köszönhetően ma is ott található). Találtunk nyomokat arra nézve is, hogy a Batthyány-birtokokon úgynevezett „könyvlátogatás” is lehetett a 17. század közepe táján. Az ilyen látogatások során a magánszemélyek könyvtárát vizsgálták, és területtől függően más-más módszerrel, de eltávolították a protestáns olvasmányanyagot a könyvtárakból. Volt, ahol kicserélték katolikus könyvekre (Tirol), és volt, ahol egyszerűen csak elvették a protestáns szerzők könyveit, és azután azokat vagy elégették (Csehország a fehérhegyi csata után), vagy papíralapanyagként használták, vagy külön kezelten megőrizték a nagyobb könyvtárakban. A katolikus iskolák könyvtárai azonban, ha egyoldalúan is, de a

rendek nemzetközi szervezetének köszönhetően megőrizték modernségüket. Ez nem jelenti azt, hogy például a jezsuita iskolai gyűjtemények a 18. századra nem lettek volna archaikus szemléletűek, de ezt egyrészt nyelvi összetételüknek (főleg latin), másrészt a jezsuita pedagógia és oktatási anyag változatlanságának tudhatjuk be. A piarista iskolák sokkal modernebb anyagot tettek hozzáférhetővé diákjaik számára. Ettől függetlenül a piaristák is, csakúgy, mint a „nevezetes tollvonás” után újjáalakított rendek, amelyeket oktatási tevékenységre köteleztek, nagyon gondosan megválogatták, hogy milyen könyvekhez juthatnak hozzá könyvtáraikban a diákok, illetve a kívülről érkező olvasók.

De térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy miért nagyobb a megjelenés és a beszerzés közti idő a 17. században és később, mint előbb!

A 17. században van ennek egy nagyon hétköznapi oka is. A régebbi könyv még olcsóbb volt, mint a legújabb. A könyvek régisége a 18. század közepétől vált igazán értékke. Azok a diákok, kereskedők, utazók, akik a könyvre vágyók általános témára vonatkozó megrendelésére („jó historikus könyvet szeretnék” vagy éppen orvostudományi könyvet) minél többet, minél olcsóbban akartak hozni, azok a régebbi könyvet vásárolták.⁹

Komolyabban és hosszabb távon befolyásolta a magyarországi olvasmányanyag elavulását, archaikusabbá válását az a tény, hogy a művelődés szervezőinek, a főúri udvaroknak, illetve az egyházaknak a 18. században is megmaradtak azok a funkcióik, amelyek Európa nyugati felében a 16. századra voltak jellemzőek (főként Erdélyben volt ez így). Az egyházszervezés, az egyházi ügyekkel való napi foglalatosságra való felkészülés egy főúr számára nem volt modern elfoglaltság a 18. században.

Az olvasmányanyag archaizálódása összefügg továbbá azzal a ténnyel is, hogy Magyarországon a hivatalos nyelv a latin maradt a 19. század közepéig. A 17. század végén általánosan megfigyelhető a könyvtárakban a latin nyelvű művek arányszámának ismételt megnövekedése. Emellett bizonyos területeken jelenségként írható le az is, hogy a régi kiadású könyvek (16. századiak) arányszáma is megnőtt. A latin nyelv így a Kárpát-medencében az írásbeliség valamennyi területén megőrizte erős pozícióit olyannyira, hogy a tudomány koncentrált latin nyelvűsége befolyásolni tudta a korszak európai szellemi áramlatainak recepciótörténetét is, hozzájárult ahhoz, hogy a 17. század végére a magyarországi olvasói réteg erudíciója jelentős részben konzervatívva, elavulttá vált. A modern tudományos eredmények Európában ekkor már nemzeti nyelven születtek, a latin fordítások – amelyek nyelviileg hozzáférhetővé tették ezeket az ismereteket a magyarországi olvasónak – csak késve jelentek meg, ha egyáltalán kiadták ezeket a könyveket latinul is.¹⁰

Az archaizálódás jelenségét erősítette az is, hogy a magyarra fordított művek korszerűsége a 17. század 50-es éveitől kezdve háttérbe szorult, nincsen szervezett fordítási program, gyakori a 17. század eleji művek újr fordítása vagy az akkoriak újrakiadása. A fordítások még akkor is elsősorban latin kiadások alapján készültek, amikor a korszerű eszmék Nyugat-Európában már nemzeti nyelveken születtek. Szükségképpen az elavultabb nézeteket közvetítette tehát a fordításirodalom is. A jelenség bemutatására egyetlen példa: a keresztény újsztoicizmus a 16. század végén modern erkölcsfilozófiai rendszernek mondható. Kortárs, illetve közalkortárs

fordítások sora jelent meg az 1590 és 1630 közötti időben (Antonio Guevara, Justus Lipsius, I. Jakab király, Georg Ziegler, Epictetos stb. munkái), és ebben a szellemben írtak magyar munkákat is. Guevarát újrafordították a 18. század elején, Lipsiusszal együtt számos kiadást megért a 19. század elejéig. A reformkori országgyűléseken a reformpolitikuskok még idéztek érveléseik során ezekből a művekből, reformgondolataikat alátámasztandó. Ezzel párhuzamosan a magyar nyelvű szépirodalom, a világi tudományos művek jelentős része kéziratban maradt, illetve kézirat másolatokban terjedt.

A Magyarországon hozzáférhető olvasmányanyag folyamatos elavulásával kapcsolatosan végül meg kell említeni azt a szomorú tényt, hogy a 16. századtól kezdődően a Nyugat-Európában – majd később a világban – megjelent könyveknek egyre kisebb hányada jutott el az országba. A 16. század végén ez az arány megközelíti a 10 százalékot, ráadásul ez a tíz százalék azért a megjelent dokumentumok tudományos része. A kiegyezés után kétségtelenül volt néhány évtized, amikor nagyobb arányban vásároltak az intézmények is, amelyek száma is lényegesen megnőtt. A millennium körül kiadott nyomtatott könyvtári katalógusok jól mutatják a változást. A húszas években sem volt lényeges visszaesés, de azután jelentősebb arányú könyvbehozatal csak az ötvenes és hatvanas években tapasztalható. Igaz, ezt a könyvanyagot csak kevesek vehették kézbe. A rendszerváltozást követően a magyar könyvtárak gyarapítási keretei drasztikusan csökkentek, így a mai könyvbehozatal – a megjelenő dokumentumok arányában – meg sem közelíti a 16. századi állapotot. A szabadon hozzáférhető digitális nemzeti könyvtárak sokat javítanak a helyzeten, meg kell azonban mondani azt is, hogy az elektronikus könyvtárban, ahol nem kell fizetni, az 1930 előtti művek vannak többségben (a legjobb példa erre a Bibliotheca Gallica).

Az első világháború után a határokon túlra szorult magyar közösségeknek a „modern” egyre inkább az anyaországi kiadványokat jelentette, ezeknek a beszerzése is nagy nehézségekbe ütközött. Nem egyszerűen anyagi okokból, hanem minden utódállamban – különbözőképpen – érvényesült többféle tiltás is a magyarországi dokumentumoknak a nyilvános könyvtári hálózatba való elhelyezésével kapcsolatban. A kommunista rendszerek összeomlása után azután újra sikerült konzerválni a kisebbségi magyar közösségek olvasmányait: teherautószámra hordtuk ki nekik a magyar könyvtárakból selejtezett – főleg jó marxista – szakirodalmat mint „modern” magyar könyvet.

Vessünk most pillantást a nemzeti örökség szervezett felhalmozásának kérdésére, vagyis a magyarországi könyvtári hálózat kialakulására.

Az olvasásnak színhelyet biztosító intézmények között az egyik legfontosabb a 16–18. században a főúri udvar volt. A 18. században a gazdagodó nemesség külön figyelmet fordított a könyvesházak gyarapítására, és a 19. század első felében ezek a könyvtárak teremtették meg a modern polgári könyvtári rendszer alapjait. A nemzeti könyvtárat Széchényi Ferenc alapította adományával (1802), az erdélyi magyarság központi gyűjteményét Marosvásárhelyen Teleki Sámuel (1802). Az erdélyi szászok nemzeti könyvtárának és múzeumának alapjait Samuel Bruckenthal vetette meg hagyatékával (1803). Ezeknek a könyvtáraknak a gyarapítását elsősorban a helyi közösség tagjai (főurak, tudósok, lelkészek) tartották feladatuknak. A nemzeti könyvtár költségvetését az országgyűlés biztosította, il-

letve a kötelezpéldány-rendeletek (1804, 1897, 1929, 1952, 1972, 1997), de nagyon sok személyi hagyaték, magánkönyvtár is a részévé vált (Jankovich Miklós, Illésházy István, Apponyi Sándor, Horváth István, Kisfaludy Károly, Kossuth Lajos, Todoreszku Gyula, és felesége Horváth Aranka). A Magyar Tudományos Akadémia könyvtára hasonló módon gyarapodott (Teleki József, Széchenyi István kéziratai, Alischer Boldizsár, Ráth György, Kaufmann Dávid), de a szakkönyvtári rendszer első nagyobb gyűjteményei is magánadományokkal jöttek létre.

A magyarországi könyvtári hálózat szerkezete – főúri, főpapi, polgári magánkönyvtárak, egyházi intézményi és iskolai könyvtárak, szakkönyvtárak, olvasókörök, nemzeti könyvtár – tehát a 19. század elejére kialakult, de működtetéséhez nem állt rendelkezésre megfelelő állami forrás, és tegyük hozzá, nem volt politikai szándék sem. A Habsburg udvarral való politikai kiegyezés (1867) után következetes kulturális politikával ez az állami kezelésbe vétel zajlott le. Az állam szerepet vállalt továbbá az egyházak oktatási intézményei könyvtárainak gyarapításában is (jó példa erre a Ráday-család péceli könyvtárának a pesti református Teológiai Akadémia számára való megvásárlásának segítése [1861], majd a gyarapodás támogatása). A 20. század elején Szabó Ervin irányításával angolszász modelleket alapul véve kialakították a Fővárosi Könyvtárat (1904).

A magyarországi kulturális örökség szervezett megőrzésének a gondolata a Bibliotheca Regnicolaris megalapításával nevében is jelezte azt a szemléletet, hogy a Magyar Királyság írott örökségének a lerakata kíván lenni. Ahogy az Egyetemi Nyomda kiadási programjával is az egész Kárpát-medencét szolgálta. A reformkori politika azonban csak felerősítette az egyes nagyobb nemzetiségek értelmiségi köreiből már létező szándékot, hogy saját magukat kulturális közösségként határozzák meg. A szlovák, a szerb és a horvát kulturális egyesületek, illetve ezek gyűjteményeinek megalakulása után a Széchenyi Könyvtár nem feketett akkorra hangsúlyt a nem magyar dokumentumok rendszeres gyarapítására, mint ahogyan azt az alapító szellemi akarata megkívánta volna.

Erdélyben sok tekintetben másként alakult a helyzet. A hivatalos nyelv a magyar volt, a szászok belső ügyeik intézésekor használhatták anyanyelvüket. A 18. századtól állami adminisztratív eszközökkel is háttérbe szorított magyar kálvinista egyház – és patrónus urai – egyre ortodoxabbá és zárkózottabbá vált, a szászok saját intézményi rendszerben gondolkodtak, meg is alapították nemzeti gyűjteményüket Samuel Bruckenthal hagyatékára alapozva. A bevett vallások közül kizárt és az anyanyelv hivatalos használatának lehetőségétől megfosztott románok a 18. század közepétől a balázsfalvi iskolát és annak könyvtárát egyre inkább nemzeti gyűjteményként tekintették. Az erdélyi magyarok pedig – Széchenyi Ferenc könyvtár-alapításának évében – Teleki Sámuel jóvoltából külön erdélyi magyar nemzeti könyvtárat kaptak. A gróf Mikó Imre által 1859-ben alapított Erdélyi Múzeum pedig már teljes nemzeti gyűjteményként (levéltár, könyvtár, múzeum, kutató műhely) működött, a könyvtár alapjául szolgálhatott az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemnek is.

A 19. század folyamán a Magyarországon élő nemzetiségek a politikai elszigetelődésük mellett kulturális örökségüket igyekeztek elválasztani a magyartól, külön-külön keresve az alapított gyűjteményeknek előtörténetet is. Széchenyi Ferenc nemzeti könyvtárának Mátyás Bibliotheca Corvinianája lett az előzménye, a zágrábi Egyetemi Könyvtárnak a 17. századi jezsuita kollégium, a Bruckenthal Múzeum

inkorporálta a 16. században alapított, de középkori állományt is őrző lutheránus kollégiumi könyvtárat, a legújabb román szakirodalom pedig felvetette, hogy a gyulafehérvári ortodox püspöki könyvtár (45 könyv!) tulajdonképpen Mátyás király könyvtárával azonos jelentőségű a románság történeti tudatában.¹¹

A külön-külön gyarapodó „nemzeti gyűjtemények” inkább a múltra, semmint a modern anyag gyűjtésére és ennek a felhasználó közösség számára való átadására koncentráltak, tovább archaizálva ezzel az amúgy sem a nyugat-európai szellemi áramlatokkal lépést tartó közösségek tudatát.

A 19–20. század fordulóján sorra alapított felsőoktatási intézményeknek és könyvtáraiknak történetében törést okozott az első világháború utáni területvesztés. Magyarország nemcsak területének, de könyvtárainak kétharmadát is elveszítette. Csak néhány gyűjteményt tudtak a mai Magyarországra szállítani, a legtöbb áttelepült egyetem és főiskola kénytelen volt újrakezdeni a könyvtáralapítást (ilyen volt a pl. Szegedi és a Pécsi Tudományegyetem). Ez a tény bizonyos esetekben pozitívnak is mondható a hagyomány és modernség kérdésében. A Szegedi Egyetemi Könyvtár például – köszönhetően Réz Pálnak, aki szegedi jogász tanárként Magyarország képviselője volt népszövetségi fórumokon – a megalakult Népszövetség hivatalos kiadványaiból mindig kapott egy-egy példányt. A kurrens beszerzések pedig – különösen a húszas években – eleve jól kiválasztott modern anyagra irányultak.

A második világháború utáni kommunista hatalomátvétel nagy pusztítást okozott az egyházak gyűjteményei és a magánkönyvtárak körében. Az államosított gyűjtemények anyagát nagyon sok helyen elégették vagy papíralapanyagként hasznosították. Az állami könyvtárakba csupán kisebb hányaduk került. A Magyarországgal szomszédos, ugyancsak kommunistává lett államok hasonló módon jártak el. de szerencsés módon a könyveknek nagyobb hányada került állami közgyűjteményekbe.

A magyar kommunista állam ugyanakkor kialakította az országos központi könyvtárak (Nemzeti Könyvtár, Országos Pedagógiai Könyvtár, Idegennyelvű Könyvtár, Agrártudományi Könyvtár, Országos Műszaki Könyvtár, Orvostörténeti Könyvtár stb.), az egyetemi, a közművelődési, az iskolai és a szakszervezeti könyvtárak rendszerét. Ez a rendszer elaprózott volt, de potenciálisan nagyon sok embernek nyújtott olvasási lehetőséget. Megalkották a legfontosabb könyvtári törvényeket és rendeleteket is. A megyei, illetve a nagyobb városi könyvtárak helyismereti gyűjteményei nagy részt vállalnak a kulturális örökség megőrzésében, illetve továbbhagyományozásában.

A politikai rendszerváltás után Magyarországon a lényeges változtatás abban állt, hogy a szakszervezeti könyvtári hálózatot felszámolták, az országos szakkönyvtárak egy részét az átszervezett felsőoktatás közvetlen szolgálatába állították, és megszervezték az Országos Információ- és Dokumentumellátó Rendszert, és az ennek működését biztosító törvényeket módosították. Sajnos, az ezzel egyidejű felsőoktatási intézmény-alapítási hullámban elfelejtettek gondoskodni ezek könyvtáraitól.

A közösségi használatú könyvtárak története Nyugat-Európában jól mutatja, hogy azokat a kulturális közösségek saját írott örökségük megőrzésére, de ezzel egyidejűleg a gondolatok megújításának ösztönzésére alapították. Sok helyen az

uralkodó, illetve udvara mint a művelődésszervező intézmények legfontosabbika kezdeményezte a legnagyobb gyűjtemény, a majdani „nemzeti gyűjtemény” kialakítását, másutt egyházak vagy főurak vállalták ezt a szerepet. A 19. század folyamán az állam a legtöbb helyen átvette a megalapított intézmények fenntartásának szerepét. Az intézményrendszert eszközül használta és használja ma is a közösségi tudatformálásra úgy, hogy magát az intézményi rendszert a társadalom fogyasztásképes szereplőjeként (megfelelő vásárlóerővel) tartja fenn. A rendszer ott működik jól, ahol a hagyomány őrzése, a hagyomány építése és az annak megújításához szükséges könyvanyag megszerzése – más kultúrák tapasztalata – egyensúlyban van.

A magyar könyvtár- és olvasástörténet nem ezt a modellt mutatja.

JEGYZETEK

- 1 A szervezett könyvkereskedelem hiánya olyan állapotokhoz vezetett, hogy a magán-könyvtárak gyarapítása nagyon sokáig szinte lehetetlen volt. A 19. századtól a külföldi könyvek megszerzésének lehetősége anyagilag és – korszakonként más-más módon – politikailag volt korlátozott.
- 2 Monok István: Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás, Szeged, 1993, Scriptum (Olvasmánytörténeti Dolgozatok V.)
- 3 Monok István: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. = Tarnai Andor-émlékkönyv. (Szerk. Kecskeméti Gábor.) Bp., 1996. Universitas Kiadó. 181–187. p.
- 4 Monok István: A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században, CaféBábel, 14. kötet (Gyűjtés), 1994/4. 59–68. p.
- 5 Monok István: Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században. = De la umanism – La luminism. Sub redactia Ion Chiorean, Târgu Mures, 1994 [1995] 29–42. p.
- 6 Monok István: A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében. Valóság, 1998/5. 95–104. p.
- 7 Monok István: Ortodoxia és humanitás. Iskolakultúra, 1996/9. 28–33. p.
- 8 Erdélyi könyvesházak II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros. Székelyudvarhely. (Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szerk. Monok István). (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2.) Szeged, 1991. Scriptum, 117–177. p.
- 9 Monok István: Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányaiiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg). Hungarológia 6. kötet, Bp., 1995, 231–244. p.
- 10 Monok István: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon. = Émlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. (Szerk.: Kovács András, Sípos Gábor, Tonk Sándor), Kolozsvár, 1996. 393–401. p.
- 11 Eva Mârza, Die Bibliothek der Metropole von Alba Iulia ein Beweis der rumänischen kulturellen Identität? = Les Bibliothèques centrales et la construction des identités collectives? Hrsg. von Frédéric Barbier, István Monok, Leipzig, 2005, Universitätsverlag (Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buches, Bd. III.) [sajtó alatt].

Monok István